

Dr Zoran Jevtović, Fakultet za kulturu i medije, Megatrend univerzitet, Beograd

Dr Radivoje Petrović, Akademija lepih umetnosti, Beograd

ANTIKOMUNIZAM I PRAVOSLAVLJE U MEDIJIMA SRPSKE DIJASPORE TOKOM XX VEKA

Rezime: Za osećanje nacije teorijski je ključno da njeni pripadnici formiraju zajednicu ljudi koja ima kolektivne interese i potrebe. U slučaju dijaspore uopšte, uključujući i srpsku, reč je o brojnim komunikaciono nezavisnim zajednicama, nehomogenim unutar sebe, raspoređenim u stotinak država na svim kontinentima, koje sa maticom povezuje – osećaj pripadnosti teritoriji (ne i ideološkom poretku), briga o opstanku nacije, ali i zajedničkom poreklu, veri, zavičaju i interesima.

Iako su počeci srpske štampe u rasejanju vezani za Evropu, pečat borbe za nacionalnim identitetom dobijao se na američkom kontinentu, gde se od početka XX veka odvijala žestoka ideološka bitka između zagovornika socijalističkih ideja i monarhista. Pet decenija kasnije, antikomunizam i antijugoslovenstvo na jednoj, a velikosrpstvo i četništvo na drugoj strani, određivaće i sudbinu glasila koja će se pojaviti. Duhovni temelji sloge i jedinstva na kojima su mediji srpske dijaspore insistirali, sa izvesnim modifikacijama zadržaće se i do danas: srpstvo oličeno u pravoslavlju, pokret generala Mihailovića i kruna Karađorđevića. To je vreme ideološkog satanizovanja srpskih iseljenika i njihove štampe, koja od jugoslovenskih komunista dobija epitet "neprijateljske i emigrantske". Analitičari se slažu da srpski emigrantski mediji nikada u toj meri nisu bili toliko opoziciono raspoložena prema režimu i događajima u matici, kao što su bili u vreme komunizma, što su SAD otvoreno podržavale dajući četničkim organizacijama status društvenih organizacija. Moglo bi se zaključiti da je u rušenju komunizma i Titove autoritarne vladavine značajan doprinos dala i srpska emigracija, čija ideološka podrška kasnije nije dovoljno iskorišćena.

Ključne reči: srpska dijaspora, antikomunizam, pravoslavlje, nacionalni identitet, mediji

ANTICOMMUNISM AND ORTHODOX RELIGION IN THE MEDIA OF SERBIAN DIASPORA DURING THE XX CENTURY

Summary: As for constitution of national sentiment theoretically speaking key issue for the people is to build community based on common interests and needs. In the case of serbian diaspora, one could meet number of mutually independent communities short of in communication, lacking in inner homogeneity, and scattered in more than hundred states on all continents. All of them are connected with motherland on the basis of sense of belonging to the territory (not to political order), care for nation's survival, or on the basis of common origins, religion, and interests.

Although beginnings of serbian press abroad are connected to european tradition, struggle for its national identity took place mainly on american continent. Since the beginning of XXth century sharp ideological struggle between adherents of socialism and monarchy is being unfolded. Half a century later character emigrant serbian media still are determined with anticommunism and antiyugoslavianism, on the one hand, and with serbian identity and monarchist ideology, on the other hand. Foundations of people's unity severely affirmed by the serbian media in diaspora nowadays are mainly the same in spite of some modifications. These are serbian identity expressed in the frame of ortodox religion, general Dragoljub Mihajlovic movement and devotion to the royal House of Karadjordjevic. As for the motherland main part of the century was marked with communist satanization of serbian emigrants and their press as „archenemy of the country“. Many authors are claiming that political opposition of serbian emigrant media reach its peak during the communist regime. This provided reasons to the USA authorities to give support and assure them some kind of official status. It could be concluded that serbian emigrant media gave great contribution to the crushing down of communism and Tito's authoritarian rule, but that reached ideological impetus remain unexploited in full measure.

Key words: serbian diaspora, anticommunism, Ortodox religion, national identity, media

U stručnoj i laičkoj javnosti *dijaspore* ili *rasejanje* se ni pojmovno, ni suštinski ne definišu i ne tumače na način koji bi eliminisao sve nepreciznosti u kompetentnom bavljenju njome i pojavama u vezi sa tim. Stoga je neophodno ukazati na svu slojevitost onoga što se pod pojmom dijaspore danas u Srbiji podrazumeva. Prema popisima useljeničkih država, u dijaspori trenutno živi između tri i 3,5 miliona Srba rasejanih u skoro stotinak država sveta, na širokom prostranstvu od čak 38.000 kilometara između Novog Zelanda i Aljaske, kao krajnjih tačaka. Ma koliko bilo neophodno uslovno uzeti ovu cifru, budući da zvaničnih i pouzdanih podataka nema, nesporno je da se Srbi raseljeni širom sveta mogu podeliti na Srbe kao nacionalnu manjinu, iseljenike, ekonomske migrante (gastarbajtere) i izbeglice. Većina ovih ljudi nalazi se u bogatim i demokratski snažnim državama, utkani u njihove ekonomske, socijalne i društvene mreže, čineći tako potencijalnu snagu bitnu za razvoj međunarodnih odnosa.

Deleći sudbinu mnogih segmenata društvenog života u dijaspori, rastočenog ideološkim predrasudama i naslagama prošlosti, i oblast komunikacija sa maticom i unutar sebe predstavlja zabrinjavajuće neistraženo područje. Informacioni prostor dijaspore preplavljen je medijima posebnih društvenih grupa, formalnih i neformalnih, koje stvaraju vlastite komunikacione institucije, uz rizik ograničavanja na internu javnost. To je fenomen poznat kao *medijski geto*, čija je osnovna odlika da se u unutar-grupnoj komunikaciji odvija "pokršćavanje već krštenih", umesto nastojanja da unutar šire javnosti artikuliše sebe i svoj interes kao grupe.¹ Analiza koja sledi usredsređuje se, uglavnom na dominantan sadržaj javne komunikacije u brojnim medijima srpske dijaspore u XX veku, kako bi se preciznije artikulisala politička retorika dominantna u konstituisanju nacionalnog identiteta. Praksa pokazuje da su pravci širenja dijaspore sve više geopolitički i transnacionalno ekonomski dinamični, uključeni u kreiranje javnog mnjenja i političkih debata uticajnih u vremenima kriza i transformacije državnih suvereniteta. Komunizam i crkva kao dva bitna obeležja proteklog veka predstavljali su složene pojave, sa evidentnim naglaskom na značaj etničkih veza i nacionalne privrženosti, što je jedan od mogućih uslova za nastanak nacije kao kulturne zajednice².

Manjina se u teritorijalno-političkom ključu može definisati kao zajednica unutar jedne države, koheziono povezana na etno-nacionalnom principu koji postaje dominantan, i to

¹ *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Radojković, M. Stojković, B. – Klio, Beograd 2004. (str. 53)

² Koreni ovakvih teorija sežu do Herdera i Fihtea (1762-1814), prema kojima svaka nacija ima svoj Volksgeist, koji se iskazuje u pesmama, mitovima, legendama i religiji. Umesto otvorenog zahteva za državom naglašavaju se nacionalna svest, koreni zajedništva i poštovanje tradicija!

ne samo u evropskim društvima, gde se nacija prva konstituisala. Povezivanjem takvih struktura u konsekventan informaciono-komunikacioni sistem, izbegavaju se krajnosti svojstvene manjinskim medijima u odnosu na društvo u kome egzistiraju: prevelika orijentacija na nezavisnost, koja dovodi u pitanje integritet globalnog društva, premalo distance u odnosu na većinsko društvo, koje vodi asimilaciji i nestajanju manjina, i nezadovoljstvo manjine vlastitim mestom u društvu, što izaziva otpor i odbijanje.³ Svaka zemlja je jedinstvena, a svaka dijaspora rezultat specifičnih istorijskih uslova, ekonomskih potencijala, ideoloških matrica, religijskih učenja, obrazovnih kriterijuma, etabliranih društvenih vrednosti, etničkih veza i prostornih kretanja.

Razvoj i epilog jugoslovenske krize (ako se o njoj uopšte može govoriti kao završenom procesu) ne treba videti samo u krvavim građanskim sukobima, padu komunističkog sistema i crtanju novih geografskih granica, već i procesu izgradnje novih nacionalnih identiteta bitnih za etnička pomeranja ljudi, kao uslova za nastajanje etnički homogenih prostora. Stvaranje novih nacionalnih država krajem minulog veka vratilo je u fokus društvenih istraživanja nacionalno pitanje, koje je tokom perioda komunizma vešto bilo sklonjeno pod tepih, proizvodeći inherentnu nestabilnost celokupnog sistema, koji je funkcionisao zahvaljujući velikim kreditnim zaduživanjima i pomoći Zapada, SAD pre svih. Stvarajući novu državu na ostacima Austrougarske, Ruske i Otomanske imperije, još krajem XIX veka ondašnja zajednica kreirana je na čestim primerima etničke izmešanosti, zapostavljajući pitanje nacionalnog identiteta. Praksa je pokazala da su upravo na tim etno-kulturnim prostorima i regionima visoke etničke izmešanosti konflikti i bili najžešći.

Jugoslavija je, prema tipologiji Rodžera Brubejkera, iznetoj na konferenciji u San Diegu,⁴ sadržala sve tri karakteristične konfiguracije nacionalnog pitanja: 1) nacija (republika) deluje u pravcu stvaranja samostalne države pozivanjem na pravo na samoopredeljenje; 2) nacionalna matična država (republika) deluje prema svojoj dijaspori bilo da bi nadgledala njen status u državi koja nastaje ili da bi zahtevala ujedinjenje sa maticom i promenu granica; 3) članovi alijeniranih i samosvesnih manjina koji su izloženi diskriminaciji pružaju otpor većini da ova formira svoju nacionalnu državu, zahtevajući kulturnu ili političku autonomiju, ili secesiju s ciljem da se ujedine sa svojom matičnom državom.⁵ Teorijskom definisanju, u

³ *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Radojković, M. Stojković, B. – Klio, Beograd 2004. (str.155)

⁴ U organizaciji Institute on Global Conflict and Cooperation of the Univerity of California, 1994.

⁵ Pešić, V. *Rat za nacionalne države*, u „*Srpska strana rata*“, Republika, BIGZ, 1996. (str.9)

slučaju bivših jugoslovenskih republika, mogla bi se dodati ogoljena i beskompromisna borba za vlast, u kojoj je etnički nacionalizam korišćen kao snažno propagandno oružje u mobilizaciji sopstvene javnosti.

Međunarodno pravo još uvek državu vidi kao glavni objekat, ali sve češće i kao institucionalni aparat pod čijim se okriljem preoblikuju odnosi među nevladinim entitetima, nacije i međunarodnih odnosa. Trijadična konfiguracija nacionalnih pitanja raširena u međuprostoru matične države, dijaspora i države u kojoj dijaspora živi, činila je moguću platformu komunikacionih nerazumevanja kao preduslova za etničke konflikte koji će uslediti. U jugoslovenskoj krizi nametnulo se pet takvih polja: Srbija-srpska manjina-Hrvatska; Hrvatska-hrvatska manjina-Bosna i Hercegovina; Srbija-srpska manjina-Bosna i Hercegovina; albanska manjina-Srbija-Albanija; i Makedonija-albanska manjina-Albanija. Politička konfrontacija vidljiva je i danas, a pouke o posledicama podgrevanja nacionalnih mitova zasnovanih na konceptima vere, nacije i tradicije još su snažne na svim prostorima!

I – RAZVOJ I ULOGA SRPSKE ŠTAMPE U ŽIVOTU RASEJANJA

Istorija srpske štampe u dijaspori je zapravo istorija srpske dijaspora u celini. Sve osobenosti i karakteristike razvoja srpske štampe kroz periode smeštene u razdoblje duže od dva veka, na najbolji način sugerišu deo odgovora na pitanje: kakvi su srpski mediji u rasejanju i koliki je njihov uticaj? Pažljivo analizirajući sve što se na tom polju dešavalo tokom ovog perioda i šta je dominantno bojilo stranice srpskih novina, posebno tokom XX veka uočava se šest karakterističnih faza, od kojih je svaka ostavila svoj pečat, prepoznatljiv u slici današnjih medija na srpskom jeziku u svetu:

- prva faza obuhvata vreme osnivanja i začetaka srpskih listova po svetu;
- druga njen polet tokom srpskih oslobodilačkih ratova;
- treća je obeležena stvaranjem ratne i političke emigracije nakon raskola u matici tokom rata;
- četvrta svojevrsnim posleratnim previranjima u kojima se prepliću velikosrpstvo i jugoslovenstvo;
- peta obuhvata dominaciju jugoslovenstva, a
- šesta je – neka vrsta vraćanja na izvorište, povratak srpstvu!

I-1. Uzor štampe u Americi

Iako su počeci srpske štampe u rasejanju vezani za Evropu, a listova i časopisa na srpskom jeziku ima na svim kontinentima i u gotovo svim značajnijim državama, istorija i razvoj srpske štampe u rasejanju najvećim delom dobili su pečat onoga što se odvijalo u Americi. Prvi Srbin, profesionalni novinar bio je Velimir Čelović iz Risna, Boka kotorska, koji je još 1859. godine u San Francisku organizovao štampanje prvih iseljeničkih novina, ali na italijanskom jeziku *L'ecco Della Patria*. Zanimljivo je da je i prvi Srbin koji se iskrcao na američki kontinent Đorđe Šagić, kasnije poznatiji kao Džordž Fišer, u širokoj lepezi svojih zanimanja uvrstio još jedno – urednik novina na španskom jeziku.

Za list "Srbin Amerikanac", koji je uređivao Božo Gopčević, jedan od pionira srpskog novinarstva, može se pouzdano reći da je "prvi list izrazito nacionalnog i iseljeničkog usmerenja na tlu SAD".⁶ Tokom kratkog perioda izlaženja trudio se da očuva nacionalnu i kulturnu tradiciju Srba u Americi, kao i da istraje na zaštiti srpskih nacionalnih interesa. Hroničari beleže veliki broj listova na srpskom jeziku koji su imali zajedničku crtu da neguju srpsku veru i tradiciju, ali i pokazuju odanost otadžbini. Kada su se na Balkanu zahuktali oslobodilački ratovi na američkom kontinentu dolazi do daljeg bujanja iseljeničke štampe. Između dva rata, kada je u Ameriku stigao novi talas pravoslavnih doseljenika sa Balkana, odnosno iz Kraljevine Jugoslavije, u štampi su se pojavili brojni srpski listovi, koji su bili glasnici određenih iseljeničkih udruženja, društava i saveza, ali i političkih stranaka i pokreta. U Kanadi je 1916. godine kao oruđe u borbi tamošnjih Srba sa frankovačkim hrvatstvom pokrenut list "Kanadski glasnik". Vredan pomena je "Glas Kanade", koji je od 1934. izdavao u Torontu, u tiražu od 15.000 primeraka, Božidar Marković. Većina tih novina izlazila je kratko, ali ipak dovoljno da ostavi trag u iseljeničkoj svesti i kulturi, budući da je njihov prevashodni zadatak bio očuvanje nacionalnog identiteta.

"Naš list služiće našem narodu i iseljeništvu, štitiće njegove interese i braniće čast imena našeg. Širićemo ljubav i slogu, strogo, bez milosti osuđivati sejače mržnje i nesloge. Naš list će biti budni čuvar svih naših svetinja i narodnih dobara... Često, vrlo često, glas našeg naroda, glas pravde nije se mogao čuti. Osetili smo da treba da podignemo svoj glas...", pisao je u uvodniku Boža Marković.⁷

⁶ *Srpska emigracija*, Kalabić, R. – nezavisno izdanje, Beograd 2001. (str. 99)

⁷ *Istorija srpske dijaspor*e, Lopušina, M. IKP Evro Beograd, 2006.

Revolucionarne promene, narastanje socijalističkih ideja, a posebno jačanje jugoslovenstva imalo je za posledicu i pojavu napredne štampe. Prvi glasnik socijalista u SAD bio je "Radnička straža", izašao 1907. u Pitsburgu kao glasilo Saveza radničkih klubova, a vodio ga je Ličanin Milan Glumac, doseljenik iz Kalesije kod Zvornika. Kada se 1934. aktivirao u Čikagu Jugoslovenski politički klub, štampan je list "Narodni glasnik". Početkom 1936. došlo je do okupljanja svih antifašističkih organizacija na Vidovdan u Čikagu, tako da je pod okriljem Kominterne stvoren i Vidovdanski pokret Srba u SAD. Njegov zvanični organ je bio list "Slobodna reč", dok je Jugoslovensku socijalističku radničku federaciju zastupala "Radnička borba". Prva novina kanadskih socijalista bio je "Nezaposleni radnik", koji je šapirografisan 1929. u Vankuveru. Iz njega će hrvatsko krilo da stvori "Borbu", a srpsko, okupljeno oko Srpskog prosvetnog saveza (1936.) pokreće list "Pravda".

I-2. Značaj emigrantskih novina

Treće buđenje srpske štampe u rasejanju odvijalo se tokom rata, pojavom ratne emigracije, koja je imala za posledicu i fizičku, ali i duhovnu revitalizaciju Srba. Uporedo sa otporom prema fašizmu, raste odijum prema komunizmu i jugoslovenstvu. Prve štampane emigrantske novine izašle su 1945. godine u ratnim logorima severne Nemačke i zvale su se "Rodoljub". Još u ratnim i izbegličkim logorima, srpska emigracija je preko literature, a potom i političke štampe, pokušavala da iskaže svoje ideološko opredeljenje i neslaganje sa komunističkim sistemom u FNRJ. Početkom rata, srpski emigranti su izdavali listove "Naši dani" i "Srpski glasnik". Sredinom rata u Krefildu je izlazio "Vesnik", a u Stalagu "Srpski vesnik", dok su pred kapitulaciju štampani "Logorski jež" u Osnabriku, "Naša sloga", "Vesti" u Dahau, a u Borgohorstu "Naš humor".

U italijanskom logoru Forli još 1945. ljotićevski intelektualac Borivoje Karapandžić počeo je da uređuje "Šumadijski vesnik", a kada je 1946. prebačen u logor Eboli, izdavao je i časopis "Pod maslinama". Prve "Srpske novine", Karapandžić je zajedno sa četničkim vojvodama Đujićem i Jevđevićem štampao upravo u logoru. U Napuljskom basenu srpski emigranti su imali još dve književne novine: "Luča" i "Šesti septembar", a u Eboliju i listove "Sejači", "Ravnogorska Jugoslavija", "Trojka", "Sloboda", "Jugoslovenske novine".

Kada je Borivoje Karapandžić, geometar i novinar iz Valjeva, član ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa prebačen u nemački Munster Lager, uređivao je list "Vihor". Tek 1946. izlazi nemačko izdanje "Slobode", a godinu dana kasnije i "Ravnogorski borac" u Minhenu, odnosno Hanoveru. Najjača emigrantska organizacija u Nemačkoj posle Drugog svetskog rata Jugoslovenski narodni pokret "Zbor", sa sedištem u Minhenu, okupljala je oko

sebe ljotićevece, nedićevece, monarhiste i mlađe emigrante i izdavala listove "Iskra", "Srpski vidici", "Rešeto", "Smena" i "Jugoslavija danas", distribuirajući ih svojim odborima u Evropi, Americi i Australiji. Godine 1960., otepljenjem od ljotićevaca nastao je Jugoslovenski demokratski savez "Budućnost", čiji je idejni vođa bio Slobodan Stanković, urednik listova "Srpski vidici" i "Budućnost" u Minhenu. Pored ove u Nemačkoj, srpska emigracija ima i ogranak SNO, najstarije patriotske srpske organizacije u dijaspori, koja izdaje svoj list "Beli orao". Za izbegle političke emigante Pariz i Francuska su bili utočište slobode. Jednu struju među njima predstavljali su nezavisni demokrati Desimir Tošić, Vlasta Stojanović i Živko Topalović, koji su posle prve Konferencije saveza "Oslobođenje" izdali i svoj list "Sindikalac". Ova novina je, zvanično, bila glasilo slobodnog jugoslovenskog radničkog saveza u inostranstvu.

Srpski politički emigranti okupljeni u Velikoj Britaniji dali su okvir razvoju srpske štampe i u drugim delovima sveta. Desimir Tošić, vođa projugoslovenske organizacije "Oslobođenje", bio je urednik lista "Naša reč", koji je izlazio u Londonu u 3.000 primeraka, ali i direktor istoimenog izdavačkog preduzeća, koje je štampalo dela jugoslovenskih i srpskih disidenata. Za "Našu reč" su pisali Živko Topalović, prof. Ivan Avakumović, Bogoljub Kočović, kao i Milovan Đilas, Gojko Đogo i Vojislav Šešelj. Tu je svoj naučno-publicistički rad započeo i Aleksa Đilas. Emigranti koji su se uselili u Englesku izdavali su 1947. u Londonu list "Ravna gora" i časopis "Glas Ravne gore". U Birmingemu je izlazila i Ljotićeva "Iskra".⁸

Srpski ratni emigranti, koji su u matici vrlo brzo dobili etiketu "neprijateljske emigracije" imali su ogroman uticaj u dijaspori na rad već postojećih etničkih organizacija i njihovih glasila, posebno u SAD. Antikomunizam i antijugoslovenstvo na jednoj, a velikosrpstvo i četništvo na drugoj strani, pre svega u radu Srpske narodne odbrane i Srpskog kulturnog kluba "Sveti Sava" odredili su i sudbinu glasila koja su izdavali. Proglašavana su četničkim, neprijateljskim, čak i subverzivno-propagandnim. Svoje političko opredeljenje SNO je javno izlagao preko svog glasila "Sloboda", lista koji je pokrenut 1953. u Čikagu i koji se danas štampa kao mesečnik na srpskom i engleskom jeziku. Istovremeno, u Hamiltonu izlazi "Kanadski Srbobran", u Vindzoru "Glas kanadskih Srba", a u Minhenu "Beli orao". Srpski kulturni klub "Sveti Sava" izdaje list "Srpska borba", koji se štampao u Čikagu, a od 1971. godine u Velikoj Britaniji.

⁸ Isto

Posle registrovanja Udruženja boraca kraljevske jugoslovenske vojske "Draža Mihajlović" u Americi kao izbegličkog 1950. godine, njihov zvanični organ bio je "Ravnogorski borac", štampan u Čikagu. Ogranci ovog udruženja u Švajcarskoj štampali su "Bilten srpskog nacionalnog kluba", a u Briselu "Napred za slobodu". U Argentini je izlazio časopis "Demokratski forum" i list "Srpska zastava". U Geri, Indijana, srpski četnici organizovani u "Ravnu goru" izdavali su list "Srbija", a frakcija Ljotićevaca u Čikagu mesečnik "Srpske novine". Istovremeno frakcija djujićevaca štampa u Milvokiju "Četničke novine". Do početka 50-ih u SAD je izlazilo šezdesetak srpskih novina. Najviše ih je bilo u Kaliforniji – 17, Njujorku – 14, manje u Vašingtonu – 11 i Ilinoisu – 10, a najmanje u Pensilvaniji – pet, Mičigenu i Misuriju – po dva, i Montani i Koloradu – po jedan.⁹

I-3. Novo buđenje nacionalnog romantizma

Novo buđenje srpske štampe u rasejanju beleži se krajem 80-ih godina, nakon burnih događaja na Kosmetu, širenja pokreta za povratak srpske duhovnosti, državnosti, građanskog rata i raspada SFRJ, kada se uporedo osnivaju nova srpska društva, udruženja, klubovi i posebno humanitarni fondovi. Tamo gde je srpska štampa bila najmanje razvijena, gde je inficiranost jugoslovenstvom bila benigna, taj proces je bio najizraženiji.

Na američkom tlu 1991. izlaze nezavisne srpske novine "Srbobran" u Indijanopolisu, a izdaje ih sveštenik Mihailo V. Mikić. Kongres srpskog ujedinjenja, nova i ugledna etnička organizacija Srba sa sedištem u Vašingtonu izdaje te godine mesečnik "*Unity Herald*", kao i "Žurnal javnih poslova", koji se javlja na sve važne adrese u SAD. Time postaje jedini srpski list koji se čitao u Beloj kući, Senatu i Kongresu. Novi i mladi doseljenici iz Srbije u to vreme štampaju "*Hello Belgrade*", kulturni časopis koji je uređivao Uroš Pejanović. Od kulturnih časopisa u SAD najpoznatiji je "*Serb World*" iz Tusona u Arizoni, koji potpisuje Meri Niklanović – Hart, potomak prve generacije srpskih iseljenika. Od kada se pojavio ovaj list predstavlja svojevrsnu enciklopediju srpske baštine u Americi.

Do ovog vremena u Australiji nije bilo uglednijeg srpskog lista sa visokim tiražem i relevantnim uticajem. Otuda pojava "Srpskog glasa" u Melburnu, koji se u nedostatku novinara i urednika uglavnom bavio preštampavanjem tekstova iz beogradske štampe. Negujućii srpsku veru, kulturu i tradiciju zalaže se za mir, slogu i nacionalno pomirenje. Na

⁹ Isto

pragu 1994. godine uredništvo ovog lista počelo je da izdaje i prvi ćirilčni dvonedeljnik u Australiji: "Srpski svet".

I-4. Počeci srpskog radija

Posle Drugog svetskog rata i masovnog dolaska političkih nezadovoljnika na tle Amerike i Kanade, otvara se i nova stranica u istoriji srpskog radija u svetu. Tako se, kao i u drugim oblastima života, stvarao "paralelni svet" u kome je srpski radio bio deo kulture koja je živela nezavisno od matice, sa ciljem da emigraciju "spasi" od komunizma, sačuva sećanja na nacionalnu istoriju, jezik, pravoslavlje i običaje. Značajno mesto u tome pripada Srpskom radio-programu (SRP) Nikole Kosića iz Milvokija, koji je tokom 30 godina postojanja emitovao 1.545 radio-emisija, neprekidno od 1952. do 1982. godine.¹⁰ U oskudnoj dokumentaciji koja se odnosi na razvoj srpskog radija pre Drugog svetskog rata dragocen je pregled koji je izneo časopis "Srpski svet" iz 1979. godine, o počecima radija u Americi i Kanadi.

Etnički radio-programi su tokom prošlog veka postajali najvažniji kanali komuniciranja između članova rasutih nacionalnih zajednica. Njihova informativna, obrazovna i kulturna vrednost prevazilazila je čitanost dnevnih i nedeljnih etničkih novina. "Popularnost etničkih radio-stanica je tako rasprostranjena da se može putovati od Srednjeg zapada, Minesote do Menhetna u Njujorku i ostati u stalnom kontaktu sa nekim etničkim programima, sve vreme, a naročito preko vikenda". Prema istraživanju autora sve je počelo kada je Jovan Lupilov osnovao prvi srpski etnički radio 26. aprila 1931. u Filadelfiji. On je bio berberin i dirigent lokalnog srpskog žičanog orkestra "Orao". Voditelj njegovog radija je bio takođe, Srbin iz Filadelfije, Dušan Boljanić.

Sve više programa uspostavljalo se duž obala Velikih jezera. Čikago je 1937. imao dva srpska i jedan jugoslovenski etnički program. Klivlend je 1938. dobio svoj prvi etnički program nazvan "Srpske melodije". Zora Nikolas započela je svoj prvi kulturni radio-program u Detroitu na Uskrs 1939. U isto vreme braća Palandić, iz Čikaga, započeli su prvi sopstveni program. Korišćen je uglavnom za reklamiranje njihovih preduzeća, ali je bilo i nekih političkih i kulturnih sadržaja.

U toku Drugog svetskog rata 17. maja 1942. organizacija "Srpska narodna obnova" otvorila je svoj regularni program u Geri, Indijana, u organizaciji dvojice istaknutih Srba, Gliša Rapajića i Luke Kristofera. Posle rata, po dolasku nove političke emigracije iz Evrope,

¹⁰ *Raskol u eteru*, Simić, D. "Draslarpartner" Beograd, 2006. (str.84)

nastale su mnoge političke, socijalne i kulturne organizacije. Novi radio-programi pratili su taj masovni pokret, dajući politički podstrek, društvenu informaciju i etničku zabavu, održavajući ideju nacionalne homogenizacije.

II – DRUŠTVENE I POLITIČKE OKOLNOSTI PRI POJAVI LISTOVA

Od momenta kada je Đorđe Šagić, prvi srpski useljenik zvanično registrovan kod američkih vlasti, stigao u Ameriku brodom "Delaver" do Filadelfije 1815. godine, sudbina srpske zajednice u obećanoj zemlji prolazila je kroz različite faze. Srbi su dugo bili izolovani od američkog društva. Slabo znanje engleskog jezika, niske zarade i nepoznavanje američke kulture, terali su ih da žive zajedno i da pomažu jedni druge. Srbi su inače bili koncentrisani u rudarskim i industrijskim područjima centralnih, severnih i severoistočnih regiona, kao i na pacifičkoj obali.

Osim što nisu mogli da se pohvale visokim obrazovanjem, stari kraj napustili su pod pritiskom bede i nemaštine. Najčešće su bili nepismeni ili polupismeni, što će uz mnoge vrline koje su poneli sa svojim prtljagom iz otadžbine, biti gotovo nepremostiv problem za razvoj srpske štampe u Americi. Otuda bi svako ko se odvažio da krene u neizvesnost izdavanja srpskih novina morao računati sa kratkim vekom opstajanja.

II-1. Cena nesloge i nepismenosti

Na drugoj strani, mnoge oblasti života i rada naših iseljenika u Americi opterećivala je nesloga i neorganizovanost, što je naročito vidljivo bilo u glasilima srpske emigracije. Potvrda je i veliki broj srpskih listova, od kojih su se mnogi brzo i gasili. Sindrom "vodenih cvetova" u srpskim listovima, koji se brzo pojavljuju i još brže nestaju, predstavlja kontinuitet koji beležimo i u moderno vreme. Uprkos tome, ostaju upamćeni kao čuvari srpskog pisma, jezika i imena.

Kao izraz permanentne nesloge pojavljuju se lične polemike, na koje ukazuju mnogi hroničari i analitičari srpske štampe u dijaspori. "Nigde nisu novine tako vezane s ličnim polemikama kao među Srbima u Americi. Srpski inat došao je do izraza u Americi još više nego u starom kraju. To je prirodno, jer je Amerika uopšte jedna zemlja sveopšte raspojasanosti i decentralizacije. Da kakav bi mogao da bude onaj naš mladi svet, koga škole

nisu pitomile, koga je od kuće oterao despotizam, i koji ostavljen sam sebi, dolazi u jednu zemlju potpune lične slobode." ¹¹

Društveno-politički okvir srpske štampe u Americi umnogome je određivala i situacija u otadžbini. Kad su sunarodnici u starom kraju bili ugroženi prestajale su polemike, svađe i nesloga Srba u Americi. Zaštita nacionalnih interesa bila je jača od svih javnih sukoba. Posebno poglavlje u tome ima mobilizatorska uloga, koju je srpska štampa odigrala tokom balkanskih i Prvog svetskog rata. Primer "Amerikanskog Srbobrana" posebno je upečatljiv. Posredstvom najstarijeg srpskog lista u dijaspori na Istočni front u Evropu otišlo je između 15 i 20 hiljada Srba, od kojih je svaki drugi ostao da zauvek počiva u matici, a da je pre toga nikada nije ni video!

Posle okončanja Drugog svetskog rata dolazi do uspostavljanja sasvim drugačijeg društvenog i političkog ambijenta. Nekada lojalna monarhističkom uređenju Jugoslavije srpska štampa doživljava svojevrsnu prekretnicu – postaje opozicija režimu, što je zajednički imenitelj uređivačke politike najvećeg broja listova u rasejanju. Analitičari se slažu da srpska emigrantska štampa nikada u toj meri nije bila opoziciono raspoložena prema režimu i događajima u matici, kao što je postala nakon stvaranja komunističke Jugoslavije.

II-2. Zajedno nacionalno i versko

U to vreme emigrantska srpska štampa uspela je da spoji nacionalna i verska osećanja iseljenih Srba sa ideološkim i političkim interesima ljudi u dijaspori. Ta vrsta jedinstva temeljila se na tri stuba:

1. Srpskoj pravoslavnoj crkvi i njenim poglavarima: Svetom Savi, Gavrilu Dožiću, Nikolaju Velimiroviću, vladikama Dionisiju, Kristiforu i Irineju;
2. gerilskoj borbi i stradanju Draže Mihailovića;
3. izbegličkoj sudbini članova dinastije Karađorđević.

Na njima je insistirala i srpska iseljenička štampa, čiji je uticaj bio vrlo jak, naročito u SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji i Australiji. Po uzoru na "Amerikanski Srbobran", ali i listove "Sloboda" i "Srbija", posle Drugog svetskog rata pokrenuto je i štampano nekoliko novina, kao što su "Sloga", "Glas Srba", "Australijski Srbobran" i "Srpski glasnik". Svim listovima zajednički je snažan antikomunizam, antijugoslovenstvo, izraženo velikosrpstvo negovano kroz pravoslavlje, a posebno razvijanje kulta četništva. Takvu aktivnost su SAD, kao zemlja u

¹¹ *Srbi u Americi*, Slijepčević, P. – Štamparija Ujedinjenja, Ženeva 1917.

kojoj je koncentracija srpske političke emigracije bila najveća, podržavale time što su četničkim organizacijama dale status društvenih organizacija, za razliku od ustaške emigracije koja u Americi nikada nije mogla da bude zvanično registrovana i legalizovana.

Prema podacima OUN iz 1946, u inostranstvu se nalazilo 126.000 jugoslovenskih emigranata. Već 1952. ratnu emigraciju je činilo 94.000 osoba, od kojih je bilo 40.000 četnika i 6.000 ostalih srpskih emigranata. Četnici su samo u SAD imali 40-tak svojih odbora. Rušenje komunizma i Titove apsolutističke vladavine bili su najpreči ciljevi političkih emigranata, ali ne i zemalja koje su im dale utočište i ideološku podršku. To je bio usud ove generacije emigranata, koja je "mentalno živela u zemlji, a samo fizički u dijaspori".¹²

Kao rečita ilustracija ovakvog usmerenja srpskih glasila u periodu druge i treće Jugoslavije mogu da posluže i izvodi iz Pravilnika Srpskog radio-programa iz Milvokija, koji je 30 godina uređivao i vodio Nikola Kosić:¹³

1. Cilj SRP je nacionalna borba protiv komunizma u našoj zemlji i komunizma u svetu, kao i održavanje nacionalne svesti našeg sveta u Americi.
2. Da bi se postigao cilj, preko SRP drže se predavanja o demokratiji i komunizmu, posebno o sprovođenju komunizma u našoj zemlji. Daju se i podaci koji se tiču naše zemlje, kao o terorizmu komunizma u njoj, o životu i radu nekomunističkog dela našeg naroda, o njegovom prošlom i sadašnjem otporu protiv komunizma.
3. Osim obaveštenja koja su namenjena našoj publici poželjno je davati obaveštenja i na engleskom jeziku za američki svet, u cilju da se isti upozna objektivno sa borbom našeg naroda pod vođstvom generala Mihailovića u prošlom ratu, kao i o sadašnjoj jugoslovenskoj stvarnosti....

II-3. Pomanjkanje srpske svesti

Dominacija jugoslovenske orijentacije po klubovima "gastarbajtera", nastalih posle velike ekonomske migracije iz SFRJ 60-ih i 70-ih godina u zemljama zapadne Evrope predstavlja najznačajniju odliku tog vremena, koji će ostaviti trajan pečat i na srpsku zajednicu i njenu štampu. To je posebno vidljivo bilo u Francuskoj i Švedskoj. Često je pominjan podatak da je u Francuskoj, u poslednja tri veka, štampano 170 srpskih listova, jer se srpska inteligencija uglavnom školovala u Parizu i Marseju. Većina njih izlazila je posle

¹² *Istorija srpske dijaspore*, Lopušina, M. IKP Evro Beograd, 2006.

¹³ *Raskol u eteru*, Simić, D. "Draslarpartner" Beograd, 2006. (str. 150)

Prvog svetskog rata, kada je Francuska mnogima postala druga domovina: "Nove srpske novine", "La Patrie Serbe", "Le Serbie", "Bulletin de presse Serbe", "Srpski orlić", "Skerlić", "Učitelj", "Domovina", "Eho Beograda", "Iskra", "Sloga", "Dimitrovac"... U tim novinama radili su veliki srpski intelektualci Velibor Gligorić, Milan Bogdanović, Branislav Nušić, Jaša Prodanović, Milan Grol, Aleksandar Arnautović.

Okupljeni u 40-tak klubova i udruženja Jugosloveni u Francuskoj izdavali su tridesetak novina i časopisa, sa naglašenom jugoslovenskom orijentacijom, pa se dogodilo da izrazito srpsko društvo "Zora" preraste u Jugoslovensko studentsko udruženje sa 200 članova, koje je štampalo svoj "Glasnik". Pod vidnim uticajem Komunističke partije Jugoslavije u Francuskoj se pojavljuju mnogi listovi, među kojima "Glas" i "Proleter". U njima, kao urednici i novinari rade i Koča Popović, Rodoljub Čolaković, Pavle Savić, Marko Ristić...

Polovinom 70-ih u Švedskoj se formira Savez jugoslovenskih klubova i udruženja, čiji je zvanični organ "Jugoslovenski list", sa redakcijom u Stokholmu. Takva vrsta novina trebalo je da popuni prazninu nastalu među ekonomskim migrantima, budući da im postojeća emigranaska štampa nije bila zanimljiva. Novo useljavanje sa matičnih prostora nije se odrazilo na tiraže srpskih novina. Većina njih je bila neobrazovana, anacionalna, pod snažnim uplivom komunističkih ideja, misleći da sponu sa maticom treba držati po svaku cenu. U Australiji je početkom 70-ih jedan Grk počeo da štampa "Novosti", koje su praktično bile kopija beogradskog dnevnika.¹⁴

III – MEDIJI U FUNKCIJI OČUVANJA NACIONALNOG IDENTITETA

Za osećanje nacije teorijski ključno je da njeni pripadnici formiraju zajednicu ljudi, koja ima zajedničke interese i potrebe. U slučaju dijaspora uopšte, uključujući i srpsku, reč je o mnogobrojnim manjim zajednicama, nehomogenim unutar sebe, raspoređenim u stotinak država na svim kontinentima, koje u "globalnu Srbiju" povezuje – osećaj pripadnosti zajednici, ali i mestu, zavičaju. Ovde je reč o prihvatanju i usvajanju ustanovljene kulturne tradicije tog zavičaja i te zajednice. Pod nacionalnim identitetom generalno se podrazumeva zajednički identitet naturalizovanih stanovnika određenog politički i geografski definisanog prostora – tj. određene nacije. Nacionalni identitet, pri tome, nije biološki, već kulturni, i u

¹⁴ DIJASPORA I OTADŽBINA – ZBORNIK, Srpska veza – Beograd 2001.(str. 290)

tom smislu nešto što se uči, često podsvesno. Na neki način, to je blisko Aristotelovom tumačenju života.¹⁵ koji treba da se ostvaruje kroz društvene obaveze.

III -1. Osnova – osećaj pripadnosti zajednici

Na srpske zajednice po svetu, sa aspekta teorije komunikacija, treba gledati kao na društvene grupe ograničene informaciono-komunikacione moći, kojima je po pravilu otežan pristup medijima u državama, njihovim novim boravištima. To kao posledicu ima da njihovi izvorni interesi vezani za očuvanje nacionalnog identiteta uopšte ne bivaju javno predstavljeni, ili su reinterpretirani na način koji je različit, često i suprotan njihovim autentičnim interesima.

U takvim okolnostima, srpske zajednice, posebno organizovane grupe, organizacije ili pojedinci stvaraju i osnivaju kao svojevrsne grupe za pritisak svoje medije, nastojeći da makar delimično obezbede javnu legitimaciju svojim specifičnim interesima. Stvaranjem srpskih medijskih institucija, one sebe izlažu riziku ograničavanja njihovog dometa samo na internu (srpsku) javnost – one koji sebe vide kao pripadnike zajednice ili grupe. Time su u ogromnoj većini etničke srpske skupine po svetu osuđene na medijski geto, jer srpski mediji nastavljaju da ubeđuju one koji su već svesni svojih korena, umesto da se na nivou opšte javnosti artikulišu srpski nacionalni identitet i interes kao kategorije šire zajednice.¹⁶ Pri tome, treba imati u vidu da se nacija često ne predstavlja kao multikulturalna, već u stalnoj konfuziji u kojoj su prizori društvenih i kulturnih poremećaja i fragmentacije naglašeniji nego prizori kosenzualne zajednice. Nacionalni identitet u takvim okolnostima zamišlja se prevashodno kao hibridan, a ne kosenzualan, ne kao čist već raznobojan, ne kao prirodan već kao nešto oko čega se neprestano vode borbe. Ono što je ovde novo je očigledno postojanje ideoloških, socijalnih i kulturnih tenzija, koje umesto konsenzusu vode ka konfliktu. Analizirajući ova pitanja, često smo skloni da padnemo u grešku i zaboravimo da nacija nije raznovrsna, već je i nestalna, promenljiva, fluidna... Tradicionalisti će uvek težiti da očuvaju najkonzervativniju verziju nacije i nacionalnosti, ali to ne umanjuje opasnost od ugroženosti nacije globalizacijom kulture, politike i ekonomije, koja već odavno uzima svoj danak.¹⁷

¹⁵ Život posvećen samo materijalnim stvarima je život roba ili životinje, dok čovek kao moralno savršena ličnost ima obavezu učešća u životu zajednice!

¹⁶ *Uvod u studije medija*, Endru Higson: "Nacionalnost", u: Brigs i Kobli, Klio, Beograd, 2005.

¹⁷ Isto

III -2. "Amerikanski Srbobran" kao paradigma

U borbi za očuvanje nacionalnog identiteta srpska štampa u dijaspori prolazila je različite faze, dokazujući da je ljubav i odanost prema otadžbini, negovanje pravoslavlja i tradicije, potreba okupljanja i učestvovanja u pomoći kad je braći u matici teško, izgrađivanje autentične srpske svesti i prenošenje tog nacionalnog amaneta na potomke, konstanta nacionalnog kontinuiteta koja povezuje sve pripadnike srpske nacije bez obzira gde su i kada živeli. To je naročito bilo vidljivo prilikom pojavljivanja prvih srpskih listova, posebno na američkom kontinentu, da bi se nešto slično ponovilo razbuktavanjem srpskih oslobodilačkih ratova na Balkanu početkom 20. veka, kada buja srpska iseljenička štampa. Pravu paradigmu takvog odnosa predstavlja već pomenuti "Amerikanski Srbobran", najstariji list srpske dijaspore u svetu, koji i danas izlazi u Pitsburgu. Usred Prvog svetskog rata 1916. godine postaje, umesto nedeljnika, dnevni list, jer je u uslovima odbrane ugroženog srpstva njegova uloga postala izuzetno važna zbog okupljanja dobrovoljaca i slanja na Solunski front. Činjenice govore da se od oko 20.000 ljudi dobrovoljno otišli u rat, svaki drugi nije vratio u Ameriku. Reč je o onima koje je "Srbobran" okupljao, a koji nisu nikada videli Srbiju, ali su otišli da je brane!

Do novog oživljavanja nacionalne štampe došlo je tokom Drugog svetskog rata, kada je u borbi protiv fašizma, komunizma i nadolazećeg jugoslovenstva, kao najvećih pošasti tog doba, uzlet srpske štampe predstavljao predvodnicu duhovne revitalizacije srpske dijaspore. Na svoj način pečat ponovo daje "Amerikanski Srbobran", i to ne samo time što je u novinarskom i grafičkom pogledu poslužio kao uzor drugima, sa velikim zaglavljem i štampan pola na srpskom, a pola na engleskom jeziku? "Amerikanski Srbobran" je 4. novembra 1941. uokviren u crno, prvi u svetu obznanio istinu o pokoljima 18.000 Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, doživljavajući jedan od najvažnijih trenutaka u svojoj istoriji.¹⁸

Analize govore da je posebno značajno što je u tom periodu srpska štampa iznedrila svoje duhovne temelje koji će se sa izvesnim modifikacijama zadržati i do danas: srpstvo oličeno u crkvi, pokret generala Mihailovića i kruna Karađorđevića. Ujedno, to su bili i temelji srpske sloge i jedinstva na kojima je štampa insistirala. Posleratno vreme koje obeležava širenje jugoslovenstva značilo je izvesnu oseku u duhovnoj ofanzivi srpskih

¹⁸ MALA SRPSKA ENCIKLOPEDIJA – Zavod za udžbenike Srbije, Beograd 2008.

medija. To je vreme ideološkog satanizovanja naših iseljenika i njihove štampe koja dobija epitet "neprijateljske i emigrantske".

Uvek kada se otadžbina nalazila na velikom iskušenju ili na prelomnim istorijskim razmeđima, srpska dijaspora i njena štampa smatrali su svojom dužnošću i pitanjem nacionalnog ponosa da ustanu, pomognu i doprinesu zajedničkom, a time i lakšem, prolaženju kroz muke koje nameću vreme i geopolitičke okolnosti.

III -3. Srbi u krivom ogledalu

I na terenu komunikacija u dijaspori i sa dijasporom otvara se pitanje nacije. Budući da u duhovnom habitusu pripadnika srpske dijaspore, kao i kod drugih iseljeničkih skupina, postoji izrazito naglašena nacionalna komponenta, zasnovana na autentičnim kulturnim i nacionalnim vrednostima, onda se svako relativiziranje nacionalnog, a posebno u ime globalnog, dočekuje sa visokim gardom. Istovremeno, najveći deo tih ljudi živi na terenu agresivne globalizacije koja u komunikaciji guta, asimilira, ili briše sve male narode i kulture, prisvajajući njihove autentične vrednosti u ime najmoćnijih i najvećih, razume se – po kapitalu. Multietnička komunistička federacija, kakva je bila Jugoslavija, potiskivala je u sebi nacionalne razvojne snage, od kojih se značajan deo nalazio upravo u dijaspori! Stvaranje etnički homogenih država (krajem XX veka) zasnivalo se na medijskom promovisanju nacionalnog pitanja, pri čemu je samo Srbija sa Miloševićem usamljenički ostala na pozicijama branjenja ideja komunizma, zapostavljajući glas dijaspore.

U takvom ambijentu mediji srpske dijaspore pojavljuju se kao glas manjine deleći dobre i loše strane takvog statusa. I kao takvi zavise od dve države: otadžbine, ili matice, kojoj teže u svojim duhovnim potrebama i novoj domovini, koja ima obaveze kao prema i svakoj drugoj etničkoj skupini, sa svojim obrazovnim, kulturnim, nacionalnim potrebama. Polazeći od teze o nedostatku moći manjine, koja je u direktnoj vezi sa njenom brojnošću na određenom području, nije teško konstatovati da je i srpska manjina u rasejanju izložena svim iskušenjima i preprekama u komuniciranju sa maticom. Stoga je njena veza sa maticom više simbolička, nego funkcionalna, budući da su u komuniciranju ove dijasporične i globalizovane manjine sve društvene prepreke ostale gde su i bile, dok su samo tehničke uklonjene. To se direktno odražava i na problem nacionalnog identiteta. Jer, većinski mediji pribegavaju u predstavljanju manjina pojednostavljenim mentalnim konstrukcijama, odnosno stereotipima i predrasudama. Setimo se samo kakva je izgledala medijska slika Srba u prikazivanju građanskog rata u bivšoj SFRJ tokom 90-ih godina.

Trostruko posredovanje u predstavljanju, u ovom slučaju, srpske manjine u medijima većine zapadnoevropskih država i SAD, generiše dominaciju stereotipa i na polju produkcije, recepcije i referencije, pa je za Srbe takvo medijsko predstavljanje jednako ogledanju u krivom ogledalu – onom u kome sebe vide "očima drugih". Pokazuje se, kako je tvrdio drugim povodom Stjuart Hol, da postoji svojevrsna "gramatika rase", koja određuje način na koji će pripadnici drugih etničkih grupa biti predstavljeni u većinskim medijima.¹⁹

IV – CRKVA I SRPSKI MEDIJI

Uprkos nemerljivoj ulozi koju u životu dijasporne ima Srpska pravoslavna crkva i njene eparhije van granica Srbije (podsetimo da u SPC nema podela na dijasporu i maticu, niti se o eparhijama van matice govori kao o dijaspori), njen uticaj i pečat su više nego skromni. Ipak, "za posmatranje velikih problema srpske dijasporne, uloga crkve od najveće je važnosti, a njeni napori da preko verskih pouka očuva nacionalni identitet svoga ugroženog naroda prevazilaze sve ono što su kadre da učine i stvore matične snage našeg društva".²⁰ Tokom svog istorijskog razvoja Srpska pravoslavna crkva (SPC), kao autokefalna i nezavisna institucija, bila je usko vezana za državu, što znači i za njene finansijske donacije. Od samog konstituisanja jugoslovenske federacije crkva je imala dva suprotstavljena principa: po prvom, jugoslovenska država je bila proširena Kraljevina Srbija, a po drugom, zajednica više naroda. SPC je sebe videla kao autentičnog zaštitnika srpskog naroda zahvaćenog virusom komunizma, tako da je u dijaspori nacionalno pitanje istaknuto kao prioritetan politički problem! U senci, manje vidljivoj za širu javnost, propagirao se povratak religijskim korenima, zbog čega se u samom nazivu ističe nacionalna pripadnost („Srpska“), a tek kasnije verska („pravoslavna“) institucionalnost („crkva“).

Posmatrano sa aspekta komunikacione moći verskih organizacija i ustrojstva pravoslavne vere, pravoslavci nemaju oblike svojih udruživanja na nadnacionalnom nivou, niti centralne medije, kao što je to slučaj sa katolicima, koji to čine posredstvom Vatikana. Opšta slika je takva da je vrlo mali broj masovnih medija u svakoj državi posebno, a ko će i kada pokrenuti neki list ili RTV program svaka crkva određuje sama. Politička moć, koja je bila u rukama antiklerikalaca, fokusirala se na smanjenje religijskog uticaja, pri čemu je sama SPC bila podeljena, pasivna i medijski nepripremljena. Težnja da se verska dimenzija, kombinovanjem sa tradicijom, iskoristi za konstrukciju verskih identiteta prepoznata je u

¹⁹ Isto (str. 155)

²⁰ Medaković, D. : *O srpskim seobama*, predgovor Istorija srpske dijasporne – IKP Evro, Beograd 2006.

javnom prostoru tek kada je crkva počela da se oglašava sopstvenim komunikacionim kanalima.

IV-1. Dva paralelna sveta jednog naroda

Kasno dobijanje verske samostalnosti srpske crkve u Americi i izvlačenje ispod ruskih skuta, balkanski i svetski ratovi i opšta verska zapuštenost među srpskim iseljenicima ostavili su neizbrisiv trag i na onaj deo života koji je vezan za komunikacije. Dolazak posleratnih komunističkih vlasti i provocirani crkveni raskol, samo je dodatno pogoršao stanje među vernicima i praktično skrenuo pažnju crkve sa suštinskih duhovnih briga na teren svakodnevne političke borbe. Sve to kreiralo je društveni i istorijski ambijent u kome je Srpska pravoslavna crkva postala akterom zanimljive protivrečnosti: stičući ulogu duhovnog spasioca srpskih iseljenika raštrkanih daleko od otadžbine, sprečila je da se dobar deo naroda prepuštenog samom sebi pogubi u belom svetu, na jednoj strani, a prepustila ulogu komunikatora i prostor za to pojedincima, etničkim organizacijama, ili drugim udruženjima naših ljudi, na drugoj strani. Postoje indicije da je upravo to jedan od ključnih razloga što je čitav medijski korpus srpske dijaspore mnogo skromnijih prodora i rezultata, nego što je to slučaj sa drugim oblastima u rasejanju u kojima je SPC bila organizovanija, agilnija i sa prepoznatljivim konceptom. Posebno ilustrativnu epizodu u tom pogledu predstavlja raskol unutar Srpske pravoslavne crkve u Americi. Naime, nakon okončanja Drugog svetskog rata i polarizovanja dobrog dela srpskog stanovništva u emigraciji protiv zvaničnih vlasti u Beogradu, ni SPC nije mogla da ostane neutralna.

Prema svemu tome srpska crkva imala je svoj stav zvaničan, pomirljiv u zemlji, i nezvaničan, jasan antikomunistički. Ni jedan događaj koji se odnosi na javni život naroda nije mogao da prođe, a da na to ne reaguje crkva. Tako je stvoren višedecenijski jaz između pobednika, tj komunističke partije u zemlji, i emigracije koja je u svojim sećanjima na otadžbinu sačuvala neke druge ljude. Stvorena su dva paralelna sveta i života jednog istog naroda, onog u zemlji i onog u emigraciji, i ta dva sveta, ideološki, politički, moralno i materijalno nisu više imali nikakve veze. Isti jezik i pismo služili su im da se razlike još više prošire i učvrste.

Svuda gde su živeli, na svim kontinentima Srbi su bili zahvaćeni crkvenim raskolom. Srpska štampa i radio, zavisno od toga u čijim su rukama bili, udarili su iz svih oružja jedni na druge. Posledice raskola nisu nestale ni danas. A situacija u kojoj su se unutar SPC "pomirili, ali se nismo ujedinili", kako kaže jedan od srpskih episkopa na američkom kontinentu, reflektuje se i na ono što se može pročitati, čuti i videti u srpskim medijima.

IV-2. Istorijat srpske crkvene štampe

Prvi srpski sveštenik, arhimandrit Sevastijan Dabović je 1905. u Čikagu uređivao "Glasnik srpske crkve u Americi". U Njujorku je 1906. izlazio magazin "Vera i razum", a 1915. "Vesnik", čiji je urednik bio prota Sava Vojvodić. U Geri, Indijana, "Srpsku crkvu" je 1923. izdavao sveštenik Petar O. Stijačić. Ovaj sveštenik izdavao je i "Balkan", a uređivao mesečnik "Otadžbina" u Čikagu, gde je štampao i još nekoliko sokolskih i crkvenih publikacija u kojima je podržavao Srpstvo. Ovaj Trebinjac je sa Dušanom Trbuhovićem i Petrom Sekulovićem, ocem glumca Karla Maldena, pokrenuo i nekoliko letopisa o srpskoj istoriji.

Srbi pri crkvama imaju ili su imali i svoj radio čas. Najpopularniji srpski program vodio je major Nikola Kosić u Milvokiju, čija je redakcija brojala 37 članova, a emisije je slušalo oko 75.000 ljudi. Veliki broj srpskih etničkih radio-programa organizovala je crkva. Posle 1940. najveće eparhije, kao što su Milvoki, Detroit i Čikago, uspostavile su sopstvene radio-programe. Većinu drugih vodile su političke organizacije čiji su ih članovi finansijski podržavali. U, pre 22 godine, formiranoj eparhiji kanadskoj, vladika Georgije pokrenuo je eparhijski list "Istočnik". Svake subote u pola devet uveče crkva je emitovala svoj čas "Blagovesnik", na talasima CHIN 1540AM u Torontu.

Dobrim delom stanje u Americi uticalo je i na ono što se dešavalo sa crkvom i u Evropi, pa je među prevashodno ekonomskim migrantima SPC predstavljena sa zanemarljivim brojem crkvenih listova. Srednjoevropska eparhija u Himelstriru izdavala je eparhijski list "Crkva" u Minhenu i dva lista: "Parohijski glasnik" od 1970. u Frankfurtu i "Parohijski list" od 1980. u Minhenu. Parohijani Crkve "Sveti Sava" u Parizu izdavali su 50-ih godina, u vreme kada je Francuska za srpske intelektualce bila svetionik slobode, pravoslavni list i delili ga besplatno u 3.000 primeraka. Srpska zajednica u Holandiji je 90-ih bila aktivna ponajviše na medijskom planu, pa je iz štampe izašao i prvi broj "Pravoslavne misije" – prvog glasila SPC u Holandiji.

Kakva je slika u drugim delovima sveta? Protas Pantelejmon Jovanović urednik je časopisa "Svetosavsko ognjište" u kome se objavljuje sve što je značajno iz života srpske zajednice u Južnoafričkoj republici. Otac Dragan Saračević je pre 15 godina u crkvi Svetog Save, u predgrađu Sidneja izdavao novine "Eparhijski vesnik", mesečnik "Vesnik" i pripremao dečji list. U Pertu se može čuti crkveni radio "Aleksa Šantić", sa glavnim urednikom Nikolom Nikolićem i spikerima Danom Popović i Krisom Markovićem.

V – ETNIČKE ORGANIZACIJE I BITKA ZA UTICAJ

Veze između organizacija Srba u svetu sa maticom su prilično slabe i to je jedan od bitnih činalaca loše organizovanosti Srba u dijaspori. Istraživanja su pokazala da postoje tri osnovna faktora koja utiču na lošu organizovanost srpske dijaspore:

1. matica je osnovna poluga unapređenja veze i saradnje sa svojom dijasporom;
2. refleksija političkih odnosa u otadžbini na dijasporu, te podele do kojih dolazi u otadžbini odražavaju se i u dijaspori;
3. lutanje između srpstva i jugoslovenstva, i između srpstva i crnogorstva poslednjih godina.²¹

Podaci s početka ovog veka, tadašnjeg Ministarstva za Srbe van Srbije, pokazuju da je u svetu delovao niz srpskih organizacija, svih oblika i formi, i to sa sledećim rasporedom: 39 u Australiji, 51 u Austriji, tri u Belgiji, Kanada šest, Danska 10, Francuska 42, Nemačka 84, Velika Britanija pet, Hrvatska tri, Mađarska dve, Italija tri, Luksemburg jedna, Makedonija sedam, Norveška tri, Rumunija tri, Slovenija devet, Švedska osam, Švajcarska 18, Holandija šest, SAD 41. Prema podacima istog izvora, i u Albaniji deluje jedno udruženje, u BiH tri, i to dva u Republici Srpskoj i jedno u Muslimansko-hrvatskoj federaciji. U svetu danas deluje ukupno oko 810 klubova, udruženja i društava iseljenika, od kojih je najveći broj u Nemačkoj - 209, SAD - 99, Švedskoj - 98, Austriji - 93, Francuskoj - 75, Australiji - 66, Švajcarskoj - 50 i Kanadi - 23.

V-1. Prekomorske etničke organizacije

Postoji kvalitativna razlika između organizacija srpske dijaspore u prekomorskim zemljama SAD, Kanadi i Australiji, i u zemljama zapadne Evrope. Dok su klubovi, udruženja i njihove zajednice osnovni oblik okupljanja Srba u Evropi, dotle su naglašeno etnički profilisane organizacije dominante među iseljenicima preko okeana. I dok su kroz istoriju prvo jugoslovenski, pa potom srpski klubovi u zapadnoj Evropi bili odraz nastojanja da se kroz ove forme organizovanja dijaspora nadzire i kontroliše, dotle su prekomorske srpske organizacije imale ulogu "čuvara plamena", jezika, običaja i kroz crkvu i veru, sa negovanjem osećanja nacionalne pripadnosti i visoko izraženog stepena solidarnosti u svim situacijama kada se veći deo nacionalnog korpusa nalazio na velikim istorijskim iskušenjima. Među prekomorskim etničkim organizacijama srpske dijaspore posebno mesto zauzimaju Srpski

²¹ DIJASPORA I OTADŽBINA – ZBORNIK, Srpska veza – Beograd 2001. (str. 37)

nacionalni savez iz Pitsburga, Srpska narodna odbrana iz Čikaga i Kongres srpskog ujedinjenja iz Vašingtona.

U solidarnosti SNS-a sa otadžbinom ogleda se kontinuitet sa onim što je ova organizacija činila i tokom Prvog i tokom Drugog svetskog rata. U Prvom su preko SNS-a Srbi odlazili kao dobrovoljci da pomognu otadžbini, a tokom Drugog kupljeni su i predsedniku Ruzveltu poklonjeni bombarderi B-29, koji su pod nazivom "Amerikanski Srbobran" pomogli Americi i saveznicima. Pri tome je SNS uvek gajio i ljubav prema svojoj novoj domovini. Srbi su etnička grupa iz koje je najveći broj američkih narodnih heroja. Cilj SNO bio je od početka da ujedini sve Srbe u SAD, pa posle Drugog svetskog rata okuplja bivše četnike i ljude iz otadžbine koji zbog nemirenja sa režimom stižu u SAD. Reč je o izrazito antikomunističkoj organizaciji koja je bila organizator mnogobrojnih antijugoslovenskih demonstracija u SAD i humanitarnih akcija za pomoć Srbima u otadžbini.

Metod delovanja Kongresa srpskog ujedinjenja je da na kvalitet odluka u Kongresu SAD utiču organizovanim i direktnim komuniciranjem sa kongresmenima i senatorima u distriktima širom SAD u kojima žive. U okviru KSU deluje Zadužbina "Studena", za stipendiranje studenata i mladih talenata u Srbiji i Fond "Blago", koje pomaže očuvanje srpskih spomenika kulture i širenje istine o njima u svetu.

V-2. Etničke organizacije u Evropi

Formiranje jugoslovenskih klubova po državama zapadne Evrope, sklapanje ugovora Jugoslavije o međudržavnoj saradnji i pojačan izvoz radne snage na ove prostore promovisale su u prvi plan jugoslovensku orijentaciju i po klubovima, i u tadašnjim glasilima dijaspore. U 12 najrazvijenijih evropskih imigracionih zemalja 1977. bilo je svega 248 jugoslovenskih klubova. Najviše u Nemačkoj – 95, Švedskoj – 65 i Austriji – 26, a najmanje u zapadnom Berlinu – 1. Jedanaest godina kasnije broj ovih klubova se popeo na – 848. Tada ih je najviše bilo u Nemačkoj – 394, Švedskoj – 122, Francuskoj – 99, Austriji – 94, a najmanje u Norveškoj i Luksemburgu – po tri.²²

Lingvističkom analizom naziva ovih klubova može se primetiti da Srbi nisu mogli, ili nisu želeli da ističu svoju naciju, ili su se "pokrštavali" u Jugoslovene. Tako, recimo, u Švedskoj su od 122 kluba samo tri zvanično bili srpski. Do promena je došlo posle raspada SFRJ, kada su Srbi u dijaspori preuzeli mnoge klubove i dali im srpska imena. Posebno

²² *Migracija i integracija u Evropi*, Grečić, V. – IMPP, Beograd 1989.

ilustrativne u tom pogledu su Francuska i Švedska i nekadašnja situacija u tamošnjim klubovima i njihovim medijima.

U takvom ambijentu etničke organizovanosti pojavljivali su se, razvijali, delovali i opstajali i srpski mediji, pre svih štampa. Već i ovlašni pogled na istoriju razvoja srpske štampe u dijaspori pokazuje da su se prve novine pojavile uporedo sa prvim etničkim organizacijama.

VI – KARAKTERISTIKE MEDIJA, KADROVSKIH SASTAVA I REDAKCIJA

Precizan popis srpskih listova i časopisa, koji su van granica Srbije tokom 19. i 20. veka izdavale iseljeničke organizacije, pojedinci, jugoslovenski orijentisane institucije, ili predstavnici zvaničnih organa dve prethodne kraljevine, Srbije i Jugoslavije, tokom Prvog i Drugog svetskog rata, pokazuje da je reč o 400 naslova. Srpska pisana reč je, prema istoj statistici, najprisutnija na evropskom kontinentu, gde je do današnjih dana zabeleženo izdavanje 242 srpska lista i časopisa, dok je u Americi registrovano 158 naslova novina i časopisa koje su pokretali, finansirali i izdavali naši iseljenici u SAD.²³

Jedno od retkih istraživanja o aktuelnom broju srpskih medija i novinara u svetu uradilo je 2000. godine Udruženje "Medijaspora", polazeći od podatka o 3,5 miliona Srba u dijaspori. Prema ovom istraživanju, postoji više od 500 različitih medija na srpskom jeziku, uključujući i Internet izdanja, sa oko 1.100 novinara zaposlenih u njima, u proseku 2,2 novinara po mediju, ili 3,2 novinara ako se računaju povremeni saradnici. Od tog broja štampani mediji čine 55 odsto sa ukupnim tiražom od oko 300.000 primeraka mesečno, sa prosečnom dinamikom izlaženja dvonedeljno. Ovde je očigledno pravilo koje dugo važi u svetu komunikacija: visoki troškovi ulaska na tržište isključuju grupe siromašne resursima iz procesa pokretanja i vlasništva nad masovnim medijima. To, s jedne strane, umanjuje konkurenciju, a s druge, podstiče marginalizaciju njihovih interesa i mišljenja.

Radio-programi, odnosno časovi emisije na srpskom jeziku na komercijalnim i radio-stanicama za etničke manjine, zastupljeni su sa 23 odsto od ukupnog broja medija na srpskom, sa prosečnim vremenom emitovanja 14 sati nedeljno, odnosno oko dva sata dnevno, pri čemu dominiraju programi u iznajmljenim terminima na komercijalnim stanicama (sa oko 85 odsto od ukupnog broja ove kategorije medija). U uslovima života srpske zajednice po

²³ BIBLIOGRAFIJA SRPSKE ŠTAMPE U DIJASPORI, Branka Bulatović – UNS Novinarski letopis

svetu jedna važna i nepobediva prednost radija dobija posebno na značaju: radio je "sekundarni medij", njegove poruke lako se primaju dok je recipijent zauzet nekom drugom aktivnošću, kao što je vožnja, kuvanje, ili dremanje. Upravo taj apstraktni kvalitet radija, njegovo usredsređivanje na jezik uz isključivanje svega drugog, čini ga mnogo intelektualnijim medijem od TV. Osnovna poenta nije da radio može da bude interesantan, već da može da bude veoma konceptualan.²⁴ Posebnu dimenziju u modernom vremenu predstavlja Internet radio koji „omogućava da program najmanjih lokalnih stanica dospe bukvalno u sve krajeve sveta – i to po relativno maloj ceni. On razara teritorijalne granice koje su istorijski ograničavale stanicu na usko područje, a time remeti i regulatornu kontrolu opsega delatnosti i sadržaja, dodajući nove vrednosti stanici kao sredstvu oglašavanja.”²⁵

Nigde nije tako očigledno da se ulaganja u medije ne rukovode isključivo profitom, kao što je to na primerima glasila kojima pripadaju i ona u srpskoj dijaspori. Upravo u takvim slučajevima, kod opredeljivanja za ulaganje u medije u igri je nastojanje da se sopstvena uverenja učine maksimalno prisutnim u javnosti i time utiče na politička opredeljenja. U slučaju listova, radija i retkih TV programa koji se finansijski naslanjaju na neku od srpskih organizacija, udruženja, ili klubova, razlika je jedino u tome što se kroz novac koji pristiže ne vide konture krupnog kapitala, "već konkretnih ideoloških ili političkih interesa za koje se finansijer zalaže".²⁶

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istorijski pregled razvoja srpskih medija u dijaspori, njihova statistička slika, kao i uticaj crkve, etničkih organizacija i matične i domicilne države, nedvosmisleno upućuju na zaključak: srpska glasila u dijaspori su najvećim delom XX veka bila prepuštena sebi, usitnjena i nejedinstvena, reflektujući kroz svoje postojanje, izgled i delovanje sve ono što je karakteristika srpskog iseljništva. Sa širenjem referentne grupe²⁷ srpski nacionalni identitet

²⁴ *Uvod u studije medija*, Endru Krizel: "Radio", u: Brigs i Kobli - Klio, Beograd, 2005. (str. 323)

²⁵ Isto (str. 330)

²⁶ *Ekonomija i mediji*, Barvajz, P. i Gordon, D. – Klio, Beograd 2005. (str. 314)

²⁷ Pod njom shvatamo poistovećivanje pojedinca sa grupom, pri čemu on prihvata njene norme i vrednosti, ne morajući obavezno da bude i formalni član.

dobio je mogućnost teritorijalnog (globalnog) simboličkog proširenja i političke interakcije sa domicilnim državama, što u slučaju srpske dijasporne nije iskorišćeno. Tako su dramatične promene do kojih je došlo urušavanjem Berlinskog zida i krahom komunističke imperije, ostale neiskorišćeni prostor za redefinisavanje nacionalne strategije i uzlet modernog identiteta, primerenog novom modelu društvenog smisla.

Dosadašnja istraživanja i sistematsko praćenje života i rada u srpskoj dijaspori daje nam za pravo da izdvojimo nekoliko uzroka ovakvog stanja u srpskim medijima u rasejanju:

1. slaba ekonomska osnova;
2. nedostatak i nejedinstvo intelektualne elite u rasejanju;
3. nedovoljna nacionalna svest srpskih lidera;
4. loša saradnja srpskih organizacija;
5. nezainteresovanost države i crkve za strateškom saradnjom;
6. nemogućnost srpskih medija da svoje sadržaje promovisu u svetskim mrežama.

Nasuprot ovome stoje čvrsti argumenti u prilog srpskim medijima u rasejanju.

Prvo, novine na srpskom jeziku i ćirilici daleko od matice pojavljuju se kao svojevrsni "čuvari plamena", poslednji bastioni podsećanja na maternji jezik, ili jezik predaka, uključujući tu i očuvanje ćiriličnog pisma, što je istovremeno i ograničavajući faktor za globalni uticaj.

Drugo, mediji na srpskom jeziku među zagranničnim Srbima predstavljaju svojevrsnu transverzalnu kroz vreme i istorijsku kopču sa prethodnicima u iseljeništvu koji su izuzetnu pažnju posvećivali dvema stvarima: gradnji crkava i osnivanju novina. Naslanjajući se na ovakvu zaostavštinu prvih iseljenika, današnji mediji održavaju u životu i taj kontinuitet sa prethodnim generacijama.

Treće, postojanje srpskih medija, ma koliko oni igrali marginalnu ulogu u sveopštem informisanju pripadnika srpske zajednice, deluje mobilizatorski u prelomnim i delikatnim periodima u našoj istoriji, kada novine i RTV stanice postaju istinski punktovi oko kojih se zbijaju nacionalni redovi. U tom smislu, ovi mediji se pojavljuju kao svojevrsna materijalizacija lične ili grupne inicijative na, u najvećem broju slučajeva, patriotskoj osnovi, kao izraz ljubavi prema otadžbini i želje da joj se pomogne.

Četvrto, posredstvom srpskih medija u dijaspori, u kojima je prosečno najmanje 30 odsto sadržaja o životu u otadžbini, gradi se ogroman broj pojedinačnih veza naših u rasejanju sa maticom zemljom, izgrađuju se pojedinačni kanali komuniciranja čiji je domet skroman, ali sa

mogućnostima povezivanja koje obećavaju izuzetno uspešan rezultat. Ideologije mogu proizvoditi poželjne identitete, naročito etničke ili nacionalne!

Može li se i kako sa ovakvim mogućnostima srpskih medija u dijaspori ući u bitku za nove savremene odnose, posebno kad je reč o kulturi i duhovnom napretku, jedno je od pitanja na koje je ovaj rad trebalo da odgovori. Posebno, kako u tom smislu uskladiti odnos prema matici, a izbeći moguće nesporazume i neslaganja sa susednim kulturama i nacijama? Paradoks nacionalnih identiteta je u tome što se oni prepliću sa bliskim kolektivnim identitetima, pri čemu su i jedni i drugi pogodni za dalje manipulisanje. Pouke iz nedavnih ratova na balkanskim prostorima sporo se izvlače, varnice između pravoslavnog, zapadnog i muslimanskog sveta i dalje povremeno izbijaju, dok dimenzije zajedništva po kojoj se nacije određuju na *one koji joj pripadaju* i *one koji joj ne pripadaju* i dalje opstaju. Bogate države ne uočavaju opasnost koja još uvek postoji, jer imaju relativno stabilne identitete sa heterogenim korpusom vrednosti. Više komunikacije među dijasporom znači i manje informacione uskraćenosti u odnosu na maticu, dok otvaranje globalnih masmedijskih tvrđava znači i šansu za njihovo brže i iskrenije integrisanje u multikulturalne i multietničke tokove novog poretka!

Korišćena literatura:

- Barvajz, P. i Gordon, D. (2005): *Ekonomija i mediji*,– Klio, Beograd
- Brigs i Kobli, (2006): *Uvod u studije medija*, Klio, Beograd.
- Brown, M. (1993): *Ethnic Conflict and Internacional Security*, Princeton University Press, Princeton
- Encensberger, H. M. (1994): *Građanski rat*, Beogradski krug, Beograd
- Goati, V. (1991): *Jugoslavija na prekretnici: od monizma do građanskog rata*, CFDT, Beograd
- Golubović, Z; Kuzmanović, B; Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd
- Grečić, V. (1989): *Migracija i integracija u Evropi*, V. – IMPP, Beograd.
- Halpern, K; Borbalan, Ž. K. R. (2009): *Identiteti*, Klio, Beograd
- Kalabić, R. (2001): *Srpska emigracija – nezavisno izdanje*, Beograd.
- Kohen, J. L. (1993): *Broken Bonds – The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder, San Francisco, Westview Press, Oxford
- Lopušina, M. (2006): *Istorija srpske dijaspole*, IKP Evro Beograd.
- Pešić, V. (1996): *Rat za nacionalne države*, u „*Srpska strana rata*“, priredio Popov, N., Republika, BIGZ, 1996
- Radojković, M. i Stojković, B. (2004): *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Klio, Beograd.
- Simić, D. (2006): *Raskol u eteru*, "Draslarpartner", Beograd.
- Slijepčević, P. (1917): *Srbi u Americi*, Pero – Štamparija Ujedinjenja, Ženeva.
- BIBLIOGRAFIJA SRPSKE ŠTAMPE U DIJASPORI*, Branka Bulatović – UNS Novinarski letopis, 2001.
- DIJASPORA I OTADŽBINA – ZBORNIK*, Srpska veza – Beograd, 2001

MALA SRPSKA ENCIKLOPEDIJA – Zavod za udžbenike Srbije, Beograd 2008.